

УДК 330.567.2:330.8

Зухба О.М.

ІНСТИТУТ ДОМОГОСПОДАРСТВА: ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ

Систематизовано еволюція поглядів на домогосподарство на різних етапах розвитку економічної системи. З'ясовано специфіка впливу економічних та соціальних чинників на розуміння сутності інституту домогосподарства у історичному контексті.

The evolution of understanding of household on different stages of economic system development is systematized. It is revealed specificity of social and economic factors influence on understanding of household institution in historical context.

Ключові слова: домогосподарство, інститут, історія економічної думки, методологія.

Keywords: household, institution, history of economics, methodology.

У економічно розвинених країнах домогосподарства вже багато років є принципово важливою частиною національної економічної системи, одними з основних суб'єктів економіки, які представляють інтереси всього населення і враховуються у процесах макрорегулювання та статистичної звітності. Як правило, в сучасній економічній літературі домогосподарство розглядають як постачальник економічних ресурсів і основна споживча одиниця (див. напр. [1, 2, 3, 4, 5]). Доходи, що отримують домогосподарства від продажу ресурсів, використовуються ними для задоволення потреб з орієнтацією на максимізацію корисності. В рамках сучасної економічної теорії сутність та життєдіяльність домогосподарств доцільно розглядати паралельно як в плані забезпечення виживання в ситуації економічної кризи, так і з погляду їх існування в умовах ринку. Без аналізу життєдіяльності домогосподарств, визначення їх ролі і місця в системі економічних стосунків не можна зрозуміти багато складних процесів, що відбуваються в транзитивній економіці.

Категорія домогосподарства формувалася в економічній літературі багато століть, то залишаючись поза увагою дослідників, то знов повертаючись в центр економічних дискусій. Еволюція поглядів на роль і значення цього інституту в значній мірі визначалася рівнем розвитку економічної системи і зрілістю наукових шкіл. В економічній теорії України в радянські роки (як, власне, і у всій радянській літературі) аналіз економічної ролі сім'ї був обмежений в основному споживчими функціями, а домогосподарство не мало можливості конституюватися як економічний суб'єкт.

Перехід країни до організації господарства на ринкових принципах з перспективою цивілізованого розвитку обумовлює об'єктивну необхідність зміни аналізу економічної ролі сім'ї і розгляд домогосподарства як найважливішого економічного суб'єкта в кругообігу ресурсів, товарів і послуг. Зрозуміло, що дослідження умов функціонування домогосподарства не може будуватися без врахування історичного досвіду пізнання цього інституту. Тому метою даної статті є систематизація еволюції поглядів на сутність домогосподарства на різних етапах розвитку економічної системи та з'ясування специфіки

впливу економічних та соціальних чинників на розуміння характеристик даного інституту в історичному контексті..

У зв'язку з тим, що домашнє господарство у всі часи виступало найважливішим учасником економічних відносин суспільства, його вивчення викликало інтерес у представників різних економічних напрямів. Так, наприклад, Адам Сміт роздумував про те, що ніякий уряд не зможе зробити народ багатим, якщо дивитися на жителів країни як на службовців, що діють по указці. Він розумів, що кожній людині потрібно дозволити вільно вибирати заняття і місце проживання, необхідно створити умови для того, щоб всякий міг виготовляти те, що він бажає і з ким хоче, сам міг домовлятися про ціну і товар. Сміт говорив, що в самій природі все влаштовано так, щоб люди могли жити в матеріальному достатку. Якщо кожен працюватиме сам для себе (тільки чесно, без обману і крадіжки, без насильства), тоді весь народ ставатиме багатше. Сміт був проти того, щоб держава тримала в своїх руках всю господарську діяльність населення. Свою основну працю Сміт назвав: "Дослідження про природу і причини багатства народів", фактично зорієнтувавши в ньому економічні дослідження у бік домогосподарств [6].

Певне місце дослідження умов існування і господарювання сім'ї займає в теорії марксизму. Цим проблемам Ф. Енгельс присвятив своє "Походження сім'ї, приватної власності і держави" і ряд інших робіт. Він показав "...економічні механізми виникнення з общини і трансформації сім'ї та її економіки на основі суспільного розподілу праці...", який покоїться "...на розпаді суспільства на окремі сім'ї, такі, що протистоять одна одній..." [7, с. 664, 412].

Особливе місце в марксизмі займає аналіз особливостей домогосподарювання в капіталістичній економіці. Сімейна економіка розглядається як результат суспільної еволюції, а у відтворювальному процесі - як кінцевий споживач і постачальник трудових ресурсів. Марксистський аналіз носив переважно політико-економічний характер, в якому перевага віддавалася міжкласовим відносинам. Окремий же індивідуум розглядався, перш за все, як елемент, включений в цю систему класових економічних відносин, що і визначало характер його економічної поведінки. Відтак окремій сім'ї і тим більше окремому домашньому господарству увага не приділялася.

Сім'я в кращому разі розглядалася у філософському або соціально-психологічному аспекті. Економіко-демографічні чинники, такі, як співвідношення прав на засоби виробництва, внутрішньо сімейний розподіл споживчих благ, також як і особливості ухвалення внутрішньо сімейних господарських рішень, практично не аналізувалися. Індивідууми і домогосподарства, виходячи з розгляду системи відносин суспільства в цілому, розподілялися відповідно до наперед заданої класової структури, тобто розглядалися як частина надсистеми, для якої вони виконували певні функції. В межах марксистської економічної теорії грошову товарну вартість могли мати лише ті товари і послуги, які насправді виходять на ринок і зазнають там на собі вплив конкуренції. Виробництво товарів і послуг в домашніх господарствах, не пов'язане з ринком, представлялося лише як виробництво безпосередніх споживчих вартостей. Воно не могло оцінюватися в грошовому виразі і досліджуватися в рамках теорії вартості. Оцінка ролі домогосподарства зводилася до розуміння механізму формування вартості робочої сили.

В рамках неокласичної теорії виділялися два основні суб'єкти економіки: фірма, що представляє сферу виробництва і яка має за мету максимізацію прибутку, і домашнє господарство, яке представляє сферу споживання і прагне максимізувати корисність. При цьому неокласики одним з основоположних принципів функціонування домашнього господарства вважають раціональність, тобто продумане використання коштів, направлене на

досягнення мети. Економічна діяльність домогосподарств орієнтувалася виключно на споживання, на максимальне задоволення потреб своїх членів.

У неокласичній теорії слід виділити теорію раціонального попиту. Мета аналізу попиту полягала у встановленні функціональної залежності, що виникає в процесі пред'явлення попиту на ринку, між доходом кожного суб'єкта попиту, ціною товару і необхідною його кількістю. Зміна попиту при цьому була пов'язана виключно із зміною цін та доходів. Кожен суб'єкт ухвалював своє рішення про використання своїх коштів для отримання максимальної користі. При цьому, суб'єкт отримував найбільшу користь тоді, коли його дохід розподілявся таким чином, що гранична корисність грошей залишалася однаковою незалежно від того, на який товар вони витрачені [8; 9].

При визначенні індивідуального попиту домогосподарств на окремі товари використовувалися в основному підходи, засновані на понятті граничної корисності. Відтак домогосподарства при здійсненні покупок виходили з максимізації своєї корисності. Недоліком такої моделі є її абстрагованість від економічної дійсності, оскільки неможливо, щоб кожен представник попиту в повсякденному житті мав в своєму розпорядженні розвинену функцію корисності, що враховує всі можливості споживання, і володів повною інформацією про ринки. Крім того, витрати насправді можуть перевищувати дохід і, крім доходу, можуть бути інші чинники, що обмежують можливості вибору.

Проблему розподілу усередині домогосподарства і можливості власної виробничої діяльності домашніх господарств неокласична теорія не розглядала. Як вважали представники цього напрямку, якщо в домогосподарствах відбувається не тільки споживання, але і виробництво, то вони повинні розглядатися як підприємства, і, отже, їх метою є максимізація прибутку за допомогою оптимального розподілу використовуваних виробничих чинників, що забезпечує ефективне виробництво. При цьому не враховувався той факт, що багато домогосподарств виробляють не тільки для ринку, але і для власного споживання.

В середині 60-х років XIX століття виникла нова теорія домашнього господарства – концепція нової економіки домогосподарства – в якій сім'я представлена не як пасивний споживач ринкових товарів, а як активний виробник споживчих благ. Виробнича функція домашнього господарства включала тепер не тільки ринкову, але і неринкову діяльність членів домогосподарств. З концепцією нової економіки домогосподарств пов'язані імена таких відомих економістів, як Дж. Мінсер, Р. Евенсон і К. Ланкастер. Великий внесок у розвиток даного напрямку вніс видатний сучасний економіст, професор університету Чикаго Г. Беккер, який отримав в 1992 році Нобелівську премію за «розповсюдження сфери мікроекономічного аналізу на цілу ланку аспектів людської поведінки і взаємодій, включаючи неринкову поведінку». Здійснюючи свій вибір в світі обмежених ресурсів, людина в будь-якій господарській системі прагнула звести до мінімуму свої витрати і досягти максимуму в отриманні вигоди. Універсальність цього принципу дозволила вченим застосувати його не тільки в рамках економічної теорії, але і пояснити мотиви людських дій в інших, не економічних сферах життя.

У своїх роботах Г. Беккер прагнув пояснити природу і функціонування сім'ї, закономірності її формування, репродуктивну поведінку, внутрішні взаємини її членів і їх родинні ролі, об'єднуючи всі аспекти її функціонування в єдиній концепції, заснованій на універсальному підході. Сім'я розглядається ним як виробнича ланка, яка використовує такі засоби, як матеріальні ресурси сім'ї, час, зусилля її членів, інвестуючи їх в такі "товари", як здоров'я, діти, задоволення, відпочинок, положення в сім'ї і інше. "Ресурси у розпорядженні батьків складаються з успадкованого капіталу і трудових заробітків і витрачаються або на їх власний вжиток, або на утримання дітей, або на передачу дітям людського і іншого капіталу. Утримання дітей вимагає часу і витрати по їх вихованню пов'язані з цінністю утримання

батьків у майбутньому. Батьки цінують дітей, які надають їм підтримку в старості" [10, с.103]. Ці "товари" розподіляються між членами сім'ї за загальним правилом: від кожного - по місцю і ролі в родинному виробничому процесі, кожному - відповідно до його цінності на шлюбному ринку, на ринку робочої сили". Освіта і інші види навчання - це теж капітал. Знання і здібності, отримані у минулому, полегшують здобуття додаткових знань в сьогоденні. Норма віддачі від інвестицій в людський капітал може не лише не скорочуватися, але і підвищуватися у міру збільшення запасу людського капіталу. Батьківські вкладення в дітей є набагато важливішим джерелом формування запасу капіталу в економіці, ніж спадок або накопичення капіталу в перебігу життєвого циклу" [10, с.102]. При поясненні закономірностей зниження народжуваності, Беккер виходить з того, що сім'я прагне максимізувати функцію корисності, маючи на увазі співвідношення кількості і "якості" дітей в умовах обмеженого родинного доходу. Діти вищої "якості", як і машини, дорожчі, але можуть задовольняти ті ж потреби меншою кількістю.

Іншим яскравим представником цієї теорії є Дж. Колдуелл, яким розроблена своєрідна і цікава економічна концепція сім'ї та домогосподарства. Підхід до аналізу домогосподарства Дж. Колдуелла полягає в наступному. Традиційна селянська економіка заснована на домогосподарстві, вона принципово відрізняється від неродинної капіталістичної економіки. Основна відмінність лежить в організації виробництва, в його способі (виробничих відносинах). Кожен спосіб виробництва, вважає Дж. Колдуелл, має свої економічні і залежні від них демографічні закони. Родинний спосіб виробництва характеризується наявністю виробничих відносин між родичами, які виступають як відносини панування і підпорядкування, саме ті, хто панує в сім'ї та приймає рішення по всіх аспектах її життя, отримують матеріальні і нематеріальні вигоди від функціонування родинного способу виробництва. Висока народжуваність і розширена сім'я вигідна саме їм. Оскільки родинний спосіб виробництва, згідно з поглядами Дж. Колдуелла, в основному самодостатній, він може існувати тривалий час і в перехідних до ринку суспільствах і там, де ринкові відносини вже досить сформовані.

Якісно новий етап еволюції економічних теорій домогосподарства пов'язаний з виникненням і розвитком організаційно-виробничого напрямку. Характерним представником цього напрямку є російський економіст А. Чаянов. У своїй теорії Чаянов розглядає селянське родинне господарство, в якому відсутня наймана праця, яке не отримує капіталістичного доходу на вкладені ресурси і довгий час має гнучкий доступ до землі. Згідно з положеннями його теорії, домогосподарства пов'язані з ринком; капітал може формуватися з власних джерел або за рахунок позикових коштів; існує деякий суспільно обґрунтований і визначений постійний мінімальний душевий дохід, який в разі перевищення приведе до зменшення граничної корисності [11, с. 67].

Чаянов А. розглядає сільське господарство без заробітків – при калькуляції результатів виробництва, на відміну від капіталістичного підприємства, тут не відбувається нарахування заробітної плати для оплати використовуваної робочої сили самих членів домогосподарства. В той же час, якщо має місце дефіцит сільськогосподарських виробничих чинників (землі, капіталу), або якщо оплачувана робота приносить більший дохід, члени домогосподарства можуть брати участь в несільськогосподарській роботі.

Вченим замість прибутку розглядався чистий дохід від витрат робочої сили, який розраховувався як різниця між валовим доходом (у грошовому вираженні) та матеріальними витратами і зіставлявся з доходом від праці по найму. В цьому випадку, дохід повинен служити задоволенню потреб всіх членів домогосподарства і суб'єктивно оцінюватися як задовільний, якщо він перевищує або хоч би відповідає витратам праці. Чаянов стверджував, що при виникненні загрози зниження доходу на працю нижче рівня, визначуваного як

мінімальний, і відсутності можливості здобуття доходу поза домогосподарством, селянські домогосподарства здатні підвищити інтенсивність своєї праці і оптимізувати своє виробництво за рахунок максимального використання чинників виробництва [11, с. 69]. Головною заслугою А. Чаянова є розгляд домогосподарства як економічного суб'єкта, що приймає рішення, як одиниці не лише споживання, але й виробництва. Слід зазначити те, що положення А. Чаянова про специфічний спосіб виробництва трудових селянських господарств отримали подальший розвиток, наприклад ідея гнучкості у споживанні ресурсів унаслідок взаємозв'язку всіх сфер домогосподарства, що було, на його думку, перевагою описаного їм родинного способу виробництва. Таким чином, для організаційно - виробничого напрямку в дослідженні домашніх господарств характерне вивчення, перш за все, виробничої функції домогосподарства.

Кейнсіанська теорія розглядає домашнє господарство в контексті постачальників економічних ресурсів і основних споживачів товарів і послуг. В рамках даної теорії також досліджується споживча і ощадна поведінка домогосподарства.

У сучасній вітчизняній економічній теорії виділяється три основні підходи до визначення домашнього господарства: обліково-статистичний, функціональний та інституційний. Обліково-статистичний підхід визначає домашнє господарство як відособлену одиницю, що складається з одної або більше осіб, що спільно проживають і об'єднують свій бюджет (див. напр.[12;13]).

Згідно з функціональним підходом домашнє господарство є, з одного боку, основним постачальником економічних ресурсів, з іншого боку, споживача створених в суспільстві благ [3; 4; 5]. Крім того, в рамках даного підходу аналізується ощадна поведінка домогосподарств, його взаємини з державою, а також вся більша увага приділяється виробничій функції домашнього господарства. З позиції інституційного підходу домашнє господарство розглядається як особливого роду організаційна структура, заснована на специфічному типові владних стосунків і прагненні до максимізації добробуту.

Теорія нової економіки домашнього господарства в деякій мірі близька положенням інституціоналізму, представники якого (Т. Веблен, Дж. Гелбрейт та інші) до аналізу домашнього господарства застосовують чинники позаекономічного характеру: соціально-статеву нерівність між членами домогосподарства, демографічні аспекти сім'ї та інше [14]. Проте інституціоналісти відмовляються від образу домашнього господарства як раціонального споживача, позбавленого інституційної специфіки. Крім того, дана теорія вважає за неправильне ототожнення індивіда і домогосподарства (на відміну від неокласиків), значну увагу приділяється внутрішній структурі домашнього господарства, специфіці стосунків між його членами, а також особливостям інституційного середовища, в якому діють домашні господарства і яка характеризується, перш за все невизначеністю. Все це приводить інституціоналістів до висновку про обмежену раціональність поведінки домашніх господарств.

Таким чином, категорія домогосподарства знаходилася в центрі уваги економістів впродовж всієї історії розвитку людства та еволюція її пізнання призвела до сучасного її трактування як інституту. В той же час, як у вітчизняній, так і в зарубіжній літературі практично відсутні цілісні концепції домашнього господарства, у тому числі і в таких специфічних умовах, як перехід до ринку. Треба відзначити, що розроблені західними ученими моделі домогосподарства дозволяють виявити певні тенденції і напрями розвитку економіки домогосподарств в умовах ринкової економіки, проте не цілком придатні для української дійсності. Україна має свій історичний досвід, традиції, що склалися, систему цінностей, при якій сліпе копіювання чужого досвіду може принести лише негативний

результат. Тому вельми актуальною є подальша розробка аспектів дослідження домашніх господарств як інститутів ринкової економіки.

Література

1. Антология экономической классики [Текст] / Общ. ред. В. Игнатьева. – М.: "ЭКОНОВ", "КЛЮЧ", 1993. – 486 с.
2. Штейн В.М. Гуань-цзы: Исследование и перевод [Текст] / В. Штейн. – М.: Политиздат, 1959. – 268 с.
3. Марков М.М. Семья и семейные отношения в механизме воспроизводства трудовых ресурсов [Текст] / М. Марков // Экономическая и хозяйственная практика. – СПб., 1992. – С.62-68.
4. Радаев В.В. Домашнее хозяйство неформальная экономика [Текст] / В. Радаев // Социологические исследования. – 1997. – № 4. – С.64-72.
5. Римашевская Н. М. Качественный потенциал населения России: взгляд в 21 век [Текст] /Н. Римашевская // Проблема прогнозирования. – 2001. – №3. – С. 34-42.
6. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов: В 2 т. [Текст] / пер. с англ. В. Иванова – М.,Л., 1931. – 684 с.
7. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства [Текст] / Ф. Энгельс / Маркс К., Энгельс Ф. Избранные сочинения. Т.6 – М.: Политиздат, 1987. – С. 46-134.
8. Кларк Дж. Б. Распределение богатства [Текст] / пер. с англ. С.Кузнецовой. – М., 1992. – 312 с.
9. Маршалл А. Принципы экономической науки: В 3 т. [Текст] / А. Маршалл. – М., 1993.
10. Беккер Г. Экономика семьи и макроповедение [Текст] / Г. Беккер // США: Экономика. Политика. Идеология. – 1994. – N 2. –С.99-107.
11. Чайанов А.В. Крестьянское хозяйство [Текст] / А. Чайанов. – М.: Экономика, 1989. – 356 с.
12. Бобков В. Реальные масштабы бедности в России значительно больше, чем принято считать [Текст] / В. Бобков // Человек и труд. – 2007. – №5. – С. 68-76.
13. Волков А. Г., Сороко Е. Л. Типология семей и домохозяйств: Развитие и анализ [Текст] / А. Волков, Е. Сороко // Вопросы статистики. – 1999. – №5. – С. 24-38.
14. Веблен Т. Теория праздного класса [Текст] / пер. с англ. В. Олиферчука. – М., 1984. – 256 с.

Рекомендовано до публікації:
д.е.н., проф. Дементьєвим В.В., 28.03.2011 р.

Надійшла до редакції:
05.04.2011 р.